

УДК 378.018.8:33-051

ORCID 0000-0003-2667-6589

Олександр Кірдан

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ (XIX – початок XX століття)

Економічна освіта відіграє ключову роль у розвитку суспільства, соціально-економічному розвитку держави. Професійна підготовка майбутніх економістів пов'язана із загальним розвитком системи вищої освіти України XIX – початку XX століття та є її невід'ємним складником.

Стаття продовжує наукову дискусію щодо розвитку історії, теорії та практики професійної підготовки майбутніх економістів, започатковану нами у попередніх публікаціях [32–34].

Метою статті є обґрунтування генези професійної підготовки майбутніх економістів в університетах України XIX – початку XX століття.

Для вирішення мети було використано комплекс методів дослідження: загальнонаукові методи для формування джерельної бази дослідження (історичний, ретроспективний, хронологічний, історико-педагогічний аналіз, синтез, узагальнення), конкретно-наукові (аналіз джерел дослідження проблеми, нормативно-правових документів).

Сучасні наукові дослідження вітчизняних учених уможливають деталізацію процесу зародження та становлення професійної підготовки майбутніх економістів в університетах України XIX – початку XX століття.

О. Радул присвятила ґрунтовну монографічну працю історії вищої школи Європи, два розділи якої охоплюють вищу освіту в Україні раннього періоду сучасної європейської історії (1500–1800 рр.) та розвиток вітчизняної вищої освіти у 1800–1941 рр. [51, с. 189–339]. Дослідницею вказано про перші згадки щодо викладання економіки у закладах вищої освіти, а саме: «в 1799 р. у Київській академії відкривається клас сільської і домашньої економіки» [51, с. 210]. У аспекті досліджуваної проблеми для нас принципово важливим є те, що О. Радул схарактеризовано розвиток юридичних факультетів вітчизняних університетів, у межах яких відбувалося становлення вищої економічної освіти, зокрема розвиток кафедр, викладання політичної економії тощо [51].

Дослідницею Л. Корж-Усенко запропоновано періодизацію розвитку вищої освіти в Україні, провідними критеріями якої були апробація

й розповсюдження нового типу вищої школи внаслідок зміни освітньої парадигми. Авторкою виокремлено протоуніверситетський, докласичний класичний, модерний, радянський та сучасний періоди розвитку вищої освіти в Україні [35, с. 289]; виокремлено та схарактеризовано історичні, суспільно-політичні, економічні, соціокультурні, освітні, наукові чинники, що впливали на процес розвитку вищої освіти в Україні [35].

У дослідженнях А. Іванова [29] С. Посохова [48; 49] та ін. схарактеризовано історичний поступ вітчизняних університетів.

У дисертаційних роботах А. Синявської [55], Т. Стоян [57] та ін. окреслено генезу розвитку системи вищої освіти в Україні. У низці інтерпретаційних джерел сучасних українських науковців побіжно розглянуто окремі аспекти розвитку вищої економічної освіти у професійній підготовці майбутніх юристів у закладах вищої освіти XIX – початку XX ст., а саме: О. Войно-Данчишина на матеріалах українських губерній проаналізувала правове регулювання вищої юридичної освіти та науки в Росії в XIX ст. [20], О. Єгорова схарактеризувала етапи та особливості розвитку юридичної освіти в університетах України XIX – початку XX ст. [28], Е. Писарева дослідила організаційно-правові основи діяльності університетів на українських землях Російської імперії другої половини XIX ст. [44] та ін. Ґрунтовну інформацію щодо розвитку вищих комерційних курсів та становлення закладів вищої освіти, заснованих з громадської та приватної ініціативи, уміщено в дисертаційній роботі Т. Удовицької [58]. Дисертаційна робота Г. Мірошніченко присвячена освітній діяльності та педагогічній спадщині видатного економіста, ректора Київського університету М. Бунге [36].

Для добору джерельної бази дослідження проблеми нами проаналізовано фонди Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Державної наукової архівної бібліотеки та Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

Ґрунтовний документальний масив зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ф. 707, 2162,

442; особових фондах професорів М. Довнар-Запольського, М. Бунге та ін.). Міністерські циркуляри, листування, звіти університетів, резолюції на офіційних документах сприяли з'ясуванню ролі низки дисциплін (статистики, політичної економії, фінансового права, камералістики, фінансових наук та ін.) у професійній підготовці майбутніх економістів. Архівні справи в поєднанні зі збірниками міністерства народної освіти [53; 54], що містять значну кількість указів і розпоряджень, свідчать про організаційні засади регулювання діяльності навчальних закладів, про суперечливе ставлення влади до становлення професійної підготовки майбутніх економістів у досліджуваній період.

Важливим доповненням при розкритті особливостей державної політики щодо проблеми підготовки майбутніх економістів під час дослідження були як опубліковані [17; 40; 45], так і неопубліковані [21; 22, 24; 38] акти органів державної влади.

Матеріали досить значного за обсягом ф. 707 включили в себе законодавчі акти, відомчі розпорядження, окремі укази щодо затвердження рішень з питань вищої освіти. У цій групі джерел виокремлюємо проекти та статuti [6; 22; 38; 39; 46; 47] комерційних навчальних закладів.

Значну пізнавальну цінність має різноманітна документація [17; 40], звіти [52], навчальні плани [60], пам'ятні книги та документальні ювілейні видання університетів [1; 2; 23; 31; 43], а також матеріали [25; 26], у яких відображено напрями університетської політики, наукові та навчальні завдання факультетів і кафедр, процес становлення юридичних факультетів, обставини закриття старих і створення нових кафедр тощо.

У протоколах університетських і факультетських рад збереглися дані про заміщення кафедр професорами, зміни в навчальних програмах і планах економічних навчальних дисциплін. Значимими є також формулярні списки професорів, що містять відомості про проходження ними служби в різних університетах України досліджуваного періоду. Крім архівних матеріалів про викладачів Харківського, Київського та Новоросійського університетів, доцільним є звернення до даних біографічних словників [5; 30; 50], що сприяло суттєвому уточненню уявлень про зміну поколінь викладацького складу економічних кафедр вітчизняних університетів.

Наукові доповіді, праці вітчизняних учених-економістів [8–14; 27] стали основою для характеристики становлення та розвитку економічних шкіл у вітчизняних університетах ХІХ – початку ХХ століття.

Вагомою групою джерел є монографії [7] та статті [15; 16] вітчизняних педагогів, економістів ХІХ – початку ХХ століття, а також сучасні

інтерпретаційні джерела [55; 56; 57; 61; 62], які вміщують інформацію з історії, теорії та практики професійної підготовки майбутніх економістів в університетах досліджуваного періоду.

Нормативно-законодавче поле професійної підготовки майбутніх економістів та економічної підготовки на юридичних факультетах університетів досліджуваного періоду сформоване офіційними документами «Полного собрания законов Российской империи»; наказами, розпорядженнями та рескриптами, уміщеними у тогочасних періодичних виданнях: «Журнал Министерства народного просвещения», «Циркуляр по Киевскому учебному округу», «Циркуляр по Харьковскому учебному округу», «Университетские известия» та ін.

Відповідно до положень університетського статуту 1835 р. університет мав 3 факультети: філософський, юридичний та медичний. Порівняно з університетським статутом 1804 р. [59] положення статуту 1835 р. закріплювали в університетах вивчення політичної економії та статистики [41].

З 1848 р., а також після справи петрашівців політична економія знаходилася під особливою підозрою. У її викладанні, як зазначає Р. Еймонтова, професори ставали дуже обережними, змушені були рахуватися з міністерськими приписами, які обмежували й збіднювали зміст лекцій. Більшу частину кафедр обіймали видатні економісти І. Вернадський у Москві, М. Бунге у Києві [63, с. 67].

Аналіз праць і практичної діяльності видатних економістів та ректорів університетів виокремленого періоду: Д. Багалія [3; 4], М. Бунге [8–16], В. Вернадського [18] та ін. – дозволив виявити переконливі факти прогресивності українських учених у розвитку професійної підготовки майбутніх економістів та вищої економічної освіти.

Вагомою групою джерел є статистичні збірники, які уможливають відстеження динаміки розвитку вищої освіти. Так у 1914–1915 н.р. в Російській імперії нараховувався 91 вищий навчальний заклад, де навчались 112 тис. студентів [19, с. 12]. Однак, згідно із доповіддю міністра народної освіти Ігнат'єва, у червні 1916 р. не вистачало значної кількості лікарів, ветеринарів, економістів та ін. У той же час на території України функціонувало 19 закладів вищої освіти, з яких – 2 комерційні: Київський інститут і Харківські курси [51, с. 294–295].

У 1917–1920 рр. реалізовано низку заходів, що свідчать про кількісний і якісний розвиток професійної підготовки майбутніх економістів. З 1920 р. розпочинається процес реорганізації освітньої діяльності закладів вищої освіти: перегляд навчальних планів та програм, поєднання навчального процесу із тривалою виробничою

практикою. Відтак юридичні факультети закладів вищої освіти стали основними структурними підрозділами інститутів народного господарства, на базі яких відкривали економічні відділення.

Таким чином, схарактеризовано першооснови та розвиток професійної підготовки майбутніх економістів у закладах вищої освіти і процес її інституалізації, у зв'язку з цим розглянуто різновидові та різнопрофільні джерела, що характеризують розвиток вищої освіти загалом та професійної підготовки майбутніх економістів зокрема у їх взаємозв'язку, взаємозумовленості, спільності та специфічності розвитку.

На основі проведеного історико-методологічного аналізу джерельної бази дослідження проблеми теорії і практики професійної підготовки майбутніх економістів в університетах України XIX – початку XX століття, зазначимо, що історична ретроспектива його становлення і розвитку ґрунтувалася на ідеях вітчизняних педагогів про неперервність і наступність у структурі освіти; доцільності спеціальної підготовки економічних кадрів, здатних успішно вирішувати завдання професійної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія Одеського університету (1865–2000) / гол. ред. В. А. Сминтина. Одеса: Астропринт, 2000. 226 с.
2. Історія Одеського університету за 100 років / відп. ред. О. І. Юрженко. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. 423 с.
3. Багалеї Д. І., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Х.: Тип. Ун-та. 1906. 329 с.
4. Багалеї Д. І. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905): 1. История Факультета. 2. Биографический словарь профессоров и преподавателей / Багалеї Д. І., Чубинский М. П. Х.: Тип. «Печ. Дело». 1908. 341 с.
5. Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. университета св. Владимира. Киев, 1884.
6. Брошюра «Устав Киевского юридического института», 1918 г. ЦДІА (Центральний державний історичний архів України). Ф. 707, оп. 86, спр. 3, арк. 505.
7. Бузескул В. История Харьковского университета при действии устава 1884 г. (с 1884 по 1905 г.). Х.: Тип. Дарре, 1905. 89 с.
8. Бунге Н. Х. Банковские законы и банковская политика. Сб. государственных знаний. Т. 1. СПб. 1874.
9. Бунге Н. Х. Гармония хозяйственных отношений. СПб., 1860.
10. Бунге Н. Х. Исторический очерк экономических учений и обозрение различных отраслей хозяйственной деятельности. Киев, 1868.
11. Бунге Н. Х. Курс статистики: в 2 ч. Киев, 1865.
12. Бунге Н. Х. Налоги и государственные долги: курс лекций проф. Бунге Н. Х. СПб., 1871.
13. Бунге Н. Х. Основания политической экономии. Киев, 1870.
14. Бунге Н. Х. Теория кредита. Киев, 1852.
15. Бунге Н. Х. О современном направлении русских университетов и о потребностях высшего образования. *Русский вестник*. 1858. № 4. Кн. I. С. 311–330.
16. Бунге Н. Х. Об устройстве учебной части в наших университетах. *Русский вестник*. 1859. № 10. С. 441–488.
17. Ведомость о состоянии кафедр Киевского университета. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1891. Апрель. С. 116–125.
18. Вернадский В. И. Об основаниях университетской реформы. М., 1901. 19 с.
19. Вища школа УРСР за 50 років (1917–1967) (Історичний нарис у 2 ч. К.: В-во Київського університету, 1967. Ч. 1. (1917–1945). 395 с.
20. Войно-Данчишина О. Л. Правове регулювання вищої юридичної освіти та науки в Росії в XIX ст. (на матеріалах українських губерній): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2006. 19 с.
21. Выписка из журнала Ученого комитета Министерства народного просвещения о разделения факультетов на отделения, 05.05.1864 г. ЦДІА (Центральний державний історичний архів України). Ф. 707. Оп. 29. Спр. 4471. Арк. 7–20.
22. Выписка из проекта общего устава университета, состав и предметы факультетов по Харьковского университета. Замечания по проекту, 1835 г. ЦДІА (Центральний державний історичний архів України). Ф. 2162. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 1–37.
23. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: ист. зап. экстраорд. проф. А. И. Маркевича и академ. списки. Одесса: Эконом. тип., 1890. XV, 734, X с.
24. Дело об образовании юридического факультета Киевского университета, 1833–1836 гг. ЦДІА (Центральний державний історичний архів України). Ф. 707. Оп. 1. Спр. 613.
25. Дело об утверждении ординарного профессора Митюкова деканом юридического факультета Киевского университета, 1861 г. ЦДІА (Центральний державний історичний архів України). Ф. 707. Оп. 27. Спр. 445.
26. Дело по ходатайству профессора Киевского университета Довнар-Запольского о разрешении ему учредить высшие коммерческие курсы, 1906 г. ЦДІА (Центральний державний історичний архів України). Ф. 442. Оп. 636.

- Спр. 123. Арк. 1–18.
27. Економічні праці викладачів КНЕУ (перша третина ХХ ст.): хрестоматія / упоряд. С. Н. Антонюк. К.: КНЕУ, 2013. 511, [1] с.
 28. Єгорова О. В. Юридична освіта в університетах України ХІХ – початку ХХ ст. (етапи та особливості розвитку): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2004. 199 с.
 29. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце ХІХ – начале ХХ в. М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1991. 392 с.
 30. Иконников В. С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). К.: Тип. ун-та, 1884. XXXVI, 816, II [4] с.
 31. Історія Київського університету (1834–1959) / за ред. О. З. Жмудського. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. 629 с.
 32. Кірдан О. П. Забезпечення якості професійної підготовки майбутніх економістів у країнах Європейського Союзу: педагогічні рефлексії українських дослідників. *Освіта і наука*. 2019. Вип. 1(26). С. 110–116.
 33. Кірдан О. П. Періодизація розвитку професійної підготовки майбутніх економістів у закладах вищої освіти України. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій та загальноосвітній школах*. 2018. Вип. 61. С. 74–78.
 34. Кірдан О. П. Професійна підготовка майбутніх економістів періоду української незалежності в дзеркалі наукових досліджень. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. 2018. № 5. С. 65–70. DOI: <https://doi.org/10.24195/2617-6688-2018-5-10>
 35. Корж-Усенко Л. Періодизація розвитку вищої освіти в Україні. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2018. № 4(78). С. 278–293.
 36. Мірошниченко Г. В. Освітня діяльність і педагогічна спадщина М. Х. Бунге в контексті розвитку університетської освіти (1823–1895 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 2011. 20 с.
 37. О назначении проф. Бунге ректором Киевского университета, 1859 г. *ЦДІА* (Центральний державний історичний архів України). Ф. 707. Оп. 25. Спр. 195.
 38. О преобразовании Харьковских коммерческих курсов в Харьковский коммерческий институт, 5.12.1913–7.07.1914 г. *ЦДІА* (Центральний державний історичний архів України). Ф. 12. Оп. 1. Спр. 280. арк. 16 к.
 39. Об открытии в Харькове высших коммерческих курсов, 18.08.1912 г. *ЦДІА* (Центральний державний історичний архів України). Ф. 705. Оп. 1. Спр. 894. Арк. 37–37 зв.
 40. Обзорение преподавания наук в университете св. Владимира. Т. 1–10. Киев, 1839–1836.
 41. Общий устав Императорских Российских университетов. Х.: В Университетской Типографии, 1837. 50 с.
 42. Общий уставъ Императорскихъ Россійскихъ университетовъ 1884 года. Х.: Въ Университетской Типографіи, 1911. 62 с.
 43. Одеському університету – 100 років / О. І. Юрженко, З. В. Першина, Г. А. Вязовський. Одеса: Маяк, 1965. 100 с.
 44. Писарева Е. А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини ХІХ ст. (на матеріалах України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2001. 20 с.
 45. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. 1–XXIII. СПб., 1881–1913.
 46. Положение о Киевском коммерческом институте. *ЦДІА* (Центральний державний історичний архів України). Ф. 12. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 46–48.
 47. Положение о Харьковском коммерческом институте. *ЦДІА* (Центральний державний історичний архів України). Ф. 25. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 35–43.
 48. Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії. Х.: ХНУ ім. В. Каразіна, 2006. 368 с.
 49. Посохов С. І. Університети Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії : автореф. дис. ... докт. істор. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2006. 35 с.
 50. Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. словн.: у 4 т. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка; Ю. О. Амброз, Т. В. Васильєва, І. С. Гребцова [та ін.]; відп. ред. В. А. Сминтина; упоряд. та бібліогр. ред.: В. В. Самодурова, І. В. Шепельська. Одеса: Астропринт, 2005. Т. 1: Ректори. 124 с.; Т. 2: А–І. 509 с.; Т. 3: К–П. 597 с.; Т. 4: Р–Я. 629 с.
 51. Радул О. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина ХХ ст.): монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. 536 с.
 52. Расписание лекций Киевского коммерческого института на осенний семестр 1908 г. и обозрение преподавания в этом институте и на высших коммерческих курсах в г. Киеве 1908–1909 гг. с указанием преподавателей и предметов. Устав Киевского коммерческого института, 1908 г. *ЦДІА* (Центральний державний історичний архів України). Ф. 442. Оп. 661. Спр. 123. Арк. 252–291.
 53. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 1–17. СПб., 1864–1904.
 54. Сборник распоряжений по Министерству на-

- родного Просвещения. Т. 1–16. СПб, 1866–1907.
55. Синявська А. М. Становлення та розвиток комерційної освіти в Західній Україні (XIX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Дрогобич, 2009. 19 с.
 56. Степанович Е. П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – нач. XX в.). К.: Наукова думка, 1991. 100 с.
 57. Стоян Т. А. Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 1999. 199 с.
 58. Удовиська Т. А. Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Х., 2002. 192 с.
 59. Уставы Императорских Московского, Харьковского и Казанского Университетов 1804 г. Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. СПб., 1875. Т. 1: 1802–1825. Стб. 299.
 60. Учебные планы Киевского коммерческого института. ЦДІА (Центральний державний історичний архів України). Ф. 442. Оп. 661. Спр. 2. Арк. 252.
 61. Фещенко В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст.: монографія. К.: КНЕУ, 2003. 187 с.
 62. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.): монографія. Ніжин: Лисенко М. М., 2013. 524 с.
 63. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостнической к России капиталистической. М.: Наука, 1985. 350 с.
 5. Biograficheskiy slovar' professorov i prepodavateley Imp. universiteta sv. Vladimira. (1884). Kiev [in Russian].
 6. Broshura «Ustav Kievskogo yuridicheskogo instituta» (1918). *TSDIA* (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy). F. 707. Op. 86. Spr.3. Ark. 505 [in Russian].
 7. Buzeskul, V. (1905). *Istoriya Khar'kovskogo universiteta pri deystvii ustava 1884 g. (s 1884 po 1905 g.)*. H.: Tip. Darre [in Russian].
 8. Bunge, N. H. (1874). *Bankovskie zakony i bankovskaya politika*. Sb. gosudarstvennykh znaniy. T. 1. SPb. [in Russian].
 9. Bunge, N. H. (1860). *Garmoniya khozyaystvennykh otnosheniy*. SPb. [in Russian].
 10. Bunge, N. G. (1868). *Istoricheskiy ocherk ekonomicheskikh ucheniy i obozrenie razlichnykh otrasley hozyaystvennoy deyatel'nosti*. Kiev [in Russian].
 11. Bunge, N. G. (1865). *Kurs statistiki* (Parts 1–2); Part 2. Kiev [in Russian].
 12. Bunge, N. H. (1871). *Nalogi i gosudarstvennye dolgi: Kurs lekciy prof. Bunge N. H.* SPb. [in Russian].
 13. Bunge, N. H. (1870). *Osnovaniya politicheskoy ekonomii*. Kiev [in Russian].
 14. Bunge, N. H. (1852). *Teoriya kredita*. Kiev [in Russian].
 15. Bunge, N. H. (1858). *O sovremennom napravlenii russkikh universitetov i o potrebnostyakh vysshogo obrazovaniya*. *Russkiy vestnik*, 4, Kn. I, 311–330 [in Russian].
 16. Bunge, N. H. (1859). *Ob ustroystve uchebnoy chasti v nashikh universitetakh*. *Russkiy vestnik*, 10, 441–488 [in Russian].
 17. *Vedomost' o sostoyanii kafedr Kievskogo universiteta*. (1891). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya, April'*, 116–125 [in Russian].
 18. Vernadskiy, V. I. (1901). *Ob osnovaniyakh universitetskoy reformy*. M. [in Russian].
 19. *Vyshcha shkola URSS za 50 rokov (1917–1967) (Istorychni narys (Parts 1–2); Part 1)*. K.: V-vo Kyivs'koho universytetu, 1967 [in Ukrainian].
 20. Voyno-Danchyshyna, O. L. (2006). *Pravove rehuliuвання vishchoi yurydychnoi osvity ta nauky v Rossii v XIX st. (na materialakh ukrains'kykh hubernii)*. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
 21. *Vypiska iz zhurnala Uchenogo komiteta Ministerstva narodnogo prosveshcheniya o razdeleniye fakul'tetov na otdeleniya, 05.05.1864 g.* *TsDIA* (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy). F. 707. Op. 29. Spr. 4471. Ark. 7–20 [in Russian].
 22. *Vypiska iz proekta obshchego ustava universiteta, sostav i predmety fakul'tetov po Khar'kovskogo universitetu. Zamechaniya po*

REFERENCES

- proektu, 1835 g. *TsDIA* (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy). F. 2162. Op. 2. Spr. 57. Ark. 1–37 [in Russian].
23. Dvadsatipyatiletie imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta: ist. zap. ekstraord. prof. A. I. Markevicha i akadem. spiski. (1890). Odessa: Ekonom. tip. [in Russian].
24. Delo ob obrazovanii yuridicheskogo fakul'teta Kievskogo universiteta, 1833–1836 gg. *TsDIA* (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy). F. 707. Op. 1. Spr. 613 [in Russian].
25. Delo ob utverzhenii ordinarnogo professora Mityukova dekanom yuridicheskogo fakul'teta Kievskogo universiteta, 1861 g. *TsDIA* (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy). F. 707. Op. 27. Spr. 445 [in Russian].
26. Delo po khodataystvu professora Kievskogo universiteta Dovnar-Zapol'skogo o razreshenii emu uchredit' vysshie kommercheskie kursy, 1906 g. *TsDIA* (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy). F. 442. Op. 636. Spr. 123. Ark. 1–18 [in Russian].
27. Ekonomichni pratsi vykladachiv KNEU (persha tretyna XX st.) (2013): khrestomatiia. S. N. Antoniuk. K.: KNEU [in Ukrainian].
28. Ehorova, O. V. (2004). Yurydychna osvita v universitetakh Ukrainy XIX – pochatku XX st. (etapy ta osoblyvosti rozvytku). *Candidate's thesis*. Dnipropetrovs'k [in Ukrainian].
29. Ivanov, A. E. (1991). Vysshaya shkola Rossii v kontse XIX – nachale XX v. M.: In-t istorii [in Russian].
30. Ikonnikov, V. S. (1884). Biograficheskii slovar' professorov i prepodavateley universiteta Sv. Vladimira (1834–1884). K.: Tip. un-ta [in Russian].
31. Istoriia Kyivs'koho universitetu. (1959). K.: Vyd-vo Kyivs'koho un-tu [in Ukrainian].
32. Kirdan, O. P. (2019). Zabezpechennia yakosti profesiinoi pidhotovky maibutnikh ekonomistiv u krainakh Yevropeis'koho Soiuzu: pedahohichni refleksii ukrains'kykh doslidnykiv. *Osvita i nauka*, 1(26), 110–116 [in Ukrainian].
33. Kirdan, O. P. (2018). Periodyzatsiia rozvytku profesiinoi pidhotovky maibutnikh ekonomistiv u zakladakh vyshchoi osvity Ukrainy. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii ta zahal'noosvitnii shkolakh*, 61, 74–78 [in Ukrainian].
34. Kirdan, O. P. (2018). Profesiina pidhotovka maibutnikh ekonomistiv periodu ukrains'koi nezalezhnosti v dzerkali naukovykh doslidzhen'. *Naukovyi visnyk Pivdennoukrains'koho natsional'noho pedahohichnoho uniwersitetu imeni K.D. Ushyns'koho*, 5, 65–70. DOI: <https://doi.org/10.24195/2617-6688-2018-5-10> [in Ukrainian].
35. Korzh-Usenko, L. (2018). Periodyzatsiia rozvytku vishchoi osvity v Ukraini. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, 4(78), 278–293 [in Ukrainian].
36. Miroshnychenko, H. V. (2011). Osvitnia diial'nist' i pedahohichna spadshchyna M. H. Bunge v konteksti rozvytku universytets'koi osvity (1823–1895). *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
37. O naznachenii prof. Bunge rektorom Kievskogo universiteta, 1859 g. *TsDIA*. F. 707. Op. 25. Spr. 195 [in Russian].
38. O preobrazovanii Khar'kovskikh kommercheskikh kursov v Khar'kovskiy kommercheskiy institut, 5.12.1913–7.07.1914 g. *TsDIA* (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy). F. 12. Op. 1. Spr. 280. Ark. 16 k [in Russian].
39. Ob otkrytii v Khar'kove vysshikh kommercheskikh kursov, 18.08.1912 g. *TsDIA* (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy). F. 705. Op. 1. Spr. 894. Ark. 37–37 zv. [in Russian].
40. Obozrenie prepodavaniya nauk v universitete sv. Vladimira. T. 1–10. Kiev, 1839–1836 [in Russian].
41. Obshchiiy ustav Imperatorskikh Rossiyskikh universitetov (1837). H.: V Universitetskoy Tipografii [in Russian].
42. Obshchiiy ustav Imperatorskikh Rossiyskikh universitetov 1884 goda (1911). H.: V Universitetskoy Tipografii [in Russian].
43. Odes'komu universitetu – 100 rokov. (1965). O. I. Yurzenko, Z. V. Pershina, G. A. Viazovs'kyi. Odesa: Maiak [in Ukrainian].
44. Pysareva, E. A. (2001). Orhanizatsiino-pravovi osnovy diial'nosti universytetiv Rosiis'koi imperii druhoi polovyny XIX st. (na materialakh Ukrainy). *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
45. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobr. 3-e. T. 1–XXIII. SPb., 1881–1913 [in Russian].
46. Polozhenie o Kievskom kommercheskom institute. *TsDIA* (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy). F. 12. Op. 1. Spr. 426. Ark. 46–48 [in Russian].
47. Polozhenie o Khar'kovskom kommercheskom institute. *TsDIA* (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy). F. 25. Op. 1. Spr. 6. Ark. 35–43 [in Russian].
48. Posohov, S. I. (2006). Obrazy universytetiv Rosiis'koi imperii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. v publitsystytsi ta istoriohrafii. H.: HNU im. V. Karazina [in Ukrainian].
49. Posohov, S. I. (2006). Universytety Rosiis'koi imperii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. v publitsystytsi ta istoriohrafii. *Doktors thesis*. Dnipropetrovs'k [in Ukrainian].
50. Profesory Odes'koho (Novorosiis'koho) universitetu: biogr. slovn. (2005). (Vols. 1–4). Ju. O. Ambroz, T. V. Vasil'ieva, I. S. Hrebtsova [et al.]; V. A. Smin'tina, V. V. Samodurova, I. V. Shepel's'ka (Eds.). Odesa: Astroprint, Vol. 1: Rektory; Vol. 2: A–I; Vol. 3: K–P; Vol. 4: R–Ja [in Ukrainian].

51. Radul, O. (2011). *Istoriia vishchoi shkoly Yevropy (V st. – seredyna XX st.)*. Kirovohrad: Imeks-LTD [in Ukrainian].
52. Raspisanie lektsiy Kievskogo kommercheskogo instituta na osenniy semestr 1908 g. i obozrenie prepodavaniya v etom institute i na vysshikh kommercheskikh kursakh v g. Kieve 1908–1909 gg. s ukazaniem prepodavateley i predmetov. Ustav Kievskogo kommercheskogo instituta, 1908 g. *TsDIA* (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy). F. 442. Op. 661. Spr. 123. Ark. 252–291 [in Russian].
53. Sbornik postanovlenii po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. (Vols. 1–17). SPb., 1864–1904 [in Russian].
54. Sbornik rasporyazheniy po Ministerstvu narodnogo Prosveshcheniya (Vols. 1–16). SPb, 1866–1907 [in Russian].
55. Syniavs'ka, A. M. (2009). Stanovlennia ta rozvytok komertsii noi osvity v Zakhidnii Ukraini (XIX st.). *Candidate's thesis*. Drohobych [in Ukrainian].
56. Stepanovich, E. P. (1991). *Vysshaia spetsial'naia shkola na Ukraine (konets XIX – nach. XX v.)*. K.: Naukova dumka [in Russian].
57. Stoian, T. A. (1999). Universitets'ka osvita v Ukraini v druhii polovyni XIX st. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
58. Udovyts'ka, T. A. (2002). Hromads'ki i pryvatni vishchi navchal'ni zaklady v Ukraini naprykintsi XIX – na pochatku XX st. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
59. Ustavy Imperatorskikh Moskovskogo, Khar'kovskogo i Kazanskogo Universitetov 1804 g. *Sbornik postanovleniy po Ministerstvu Narodnogo Prosveshcheniya*. SPb., 1875. T. 1. 1802–1825. Ctb. [in Russian].
60. Uchebnye plany Kievskogo kommercheskogo instituta. *TsDIA* (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy). F. 442. Op. 661. Spr. 2. Ark. 252 [in Russian].
61. Feshchenko, V. M. (2003). Doslidzhennia problem stanovlennia ta rozvytku rynkovoho gospodarstva v pratsiakh ekonomistiv Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. K.: KNEU [in Ukrainian].
62. Chutkyi, A. I. (2013). Kyivs'kyi komertsii nyi institut: vytoky ta istorychnnyi postup (1906–1920 rr.). Nizhyn: Lysenko M. M. [in Ukrainian].
63. Eymontova, R. G. (1985). *Russkie universitety na grani dvukh epokh: ot Rossii krepostnicheskoy k Rossii kapitalisticheskoy*. M.: Nauka [in Russian].